

K: Schlegel István
Mj: Tanulmány

91

A NEMZETISÉGI TÖRVÉNYJAVASLAT ORSZÁGGYÜLÉSI VITÁJA 1868-BAN*

„S ha mégcsak az volna feladatunk, mi más országoknak, ha a politikában csupán egy vestfáliai békekötésre kellene törekednünk, de amely jobban alapítsa meg honunkban a polgári szabadságot, mint ez Európában a vallásit, ha elég volna, szüntelen tökéletesítvén Kárpáttól Adriáig a népet, egyszersmind a történelmi jogokat az észjog eszményeihez minél közelebb emelni és célszerű intézkedések által az anyagi gyarapodás csatornáit megnyitni, szóval szabadelvűnek lenni, nem a pártok szűk és homályos magyarázata szerint, hanem a legtisztább és magasabb értelemben! De nekünk ennél is terhesebb hivatásunk. Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitre-bízottság érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást, irányai különszakadnak. Kielégíteni az emberiséget és véreinket: ez azon Ulixes-ij, melyet a nyers tömeg minden állati erejével fölvonni soha nem fog.” (Kemény Zsigmond: *Korteskedés és ellenszerei*. in: Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. (szerk. Tóth Gyula) Szépirodalmi, Bp. 1982. 55–56. l.)

* A nemzetiség törvényjavaslat országgyűlési vitája, 1868 című kötet bevezetője (Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány és Kortárs Kiadó, Magyar Néző sorozat.)

Amit a reformkorban csak néhányan sejtettek, 1848-ban véres harcok formájában mutatkozott meg: a szabadságharcban a „két hitre-bízottság” – a (magyar nemzeti) liberális és a (nemzetiségi) nacionalizmus – Erdélyben és a Délvidéken brutálisan összeütközött. A „szabadság olvasztó erejében” bízó magyar liberálisok keservesen csalódtak: sem az erdélyi románok, sem a délvidéki szerbek nem fogadták méltánnyalással a „megosztott magyar szabadságot”, miként azt Kossuth 1848 áprilisában elmondott beszédében remélte volt.¹ A szerbek és románok szerb és román szabadságot igényeltek; nemzeti közösségeiknek és nem csupán a magyar állam polgárainak egyenjogúságát követelték. S ha a nemzetiségi felkelésében kimutatható volt is a külső erők hatása, e felismerés nem rejthette el, hogy nem csupán a „reakció ármánya” okozza a bajt. A jórészt azonos gyökerekből táplálkozó magyar, horvát, román, szerb stb. törekvések egymás ellen fordultak. Az 1848. évi „testvérharc” tapasztalatai mélyen beivódtak a kortársak tudatába. Ezek után már senki nem gondolhatta, hogy a nemzetiségi kérdés mintegy magától, pontosabban szólva, a kivívott szabadság áldásának eredményeképpen automatikusan megoldódik.

A tapasztalatok feldolgozása azonnal megkezdődik. 1849 májusában Teleki László Párizsban a közép- és délkelet-európai emigráns politikusokkal tárgyal, ugyanebben a hónapban Kossuth Bălcescut fogadja Debrecenben, Perczel Mór autonóm vajdaságot ajánl a szerbeknek stb. S igaz, hogy már csak a szabadságharc végnapjaiban, de a törvényhozás is intézkedik: a magyar országgyűlés 1849. július 28-án határozatot hoz a nemzetiségi kérdésben, orvosolni igyekeztve a sérelmeket.

Bárhogy gondolták is az egyéni és nemzeti szabadság kivívását célzó harc folytatását, a magyar liberálisok nem feledkeztek meg a tanulságokról. A szabadságharc újrazedésére irányuló erőfeszítéseknek éppúgy részét képezte

a nemzetiségi kérdés megoldása, mint a kiegyezési stratégiáknak. Ismeretes, hogy az emigrációban több tervezet is születik a nemzetiségekkel történő megbékélésre; aligha gondolhatta bárki is, hogy e probléma megoldása nélkül lehetséges volna egy Ausztria ellen indított felszabadító háború. Kossuth 1851-ben született alkotmányterve, Klapkának a Cuza román fejedelemmel való 1860–61-es egyezkedései, majd Kossuth 1862-es tervezete a Dunai Konföderációról mind-mind azt jelzi, hogy az emigráció vezetői tisztában voltak azzal, hogy a nemzetiségi törekvéseknek valahogyan, valamiben utat kell engedni. „... mentől többet adunk a nemzetiségeknek, annál kevesebbet kellend Ausztriának és az abszolutizmusnak adnunk”² – fogalmazza meg az összefüggést még 1849-ben Teleki László egyik Kossuthhoz írt levelében. De a fegyveres harcot elvető, az Ausztriával történő kiegyezés lehetőségeit kereső mérsékelt magyar liberálisok számára is nyilvánvaló volt, hogy elengedhetetlen a nemzetiségekkel történő összefogás. Akár így, akár úgy vélték megoldhatónak az 1848. évi forradalom nemzeti és liberális követeléseinek teljesítését, pontosan tudták, hogy a magyar nemzeti liberalizmus ereje semmiképpen sem elégséges az osztrák abszolutizmus és a Magyar Királyság lakóinak több mint felét kitevő nemzetiségek elleni kétfrontos harchoz. A „testvérharc” kirobbanásának elkerülését tehát nemcsak a liberalizmus értékrendje, de a politikai okosság is diktálta.

Bár a magyar politikai elit megegyezési szándéka összetetalálkozott a tapasztalatokból ugyancsak okuló számos nemzetiségi politikus szándékaival, mint ismeretes, a probléma megoldása, a nemzetiségi kérdésben lévő konfliktuspotenciál kioltása mégsem sikerült. A most közt vitatott – és persze, a dualizmus egész története, beleértve a „záróaktust”, Trianont is – megmutatta, hogy a kiegyezést követő erőfeszítések nem vezettek el a megoldáshoz. De tegyük rögtön hozzá: bár arra a kérdésre, hogy az alter-

natív javaslatok milyen eredményre vezettek volna, biztos választ nem adhatunk, azt aligha gondolhatjuk, hogy akár a Teleki László elképzelte, nemcsak Ausztriát, de „Szent István Magyarországot” is megsemmisítő, a „Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedő” „dunai konföderáció”³ vagy Kossuth ennél szűkebb, csupán az úgynevezett dunai fejedelemségeket magába foglaló államszövetsége – még ha létrejöhetett volna is – a belső feszültségektől mentes maradhatott volna. A huszadik század utolsó évtizedének tapasztalatai, azt hiszem, alaposan megcsappantották az effajta, a rációra épített reményeket. A „két hitre-bízottság” érdekei – legalábbis „olykor” – csakugyan „meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást, irányai külöszakadnak”. Korántsem biztos tehát, hogy volt valamiféle „helyes” megoldás, aminek megtalálását, megvalósítását a kortársak valamilyen okból – ostobaságból, figyelmetlenségből, felkészületlenségből vagy még rosszabból, nemzeti gőgből vagy efféléből következően – elszalasztották.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény vitájában elhangzott szövegek – számomra legalábbis – nem ezt bizonyítják. Éppen az ellenkezőjét. A mintegy félszáz érdemi felszólalás szinte kivétel nélkül elmélyült gondolkodást tükröz, jól látható, hogy a szónokok érzik a probléma súlyát és összetettségét. Az érvelés is színvonalas. Országgyűlési beszédekről lévén szó, természetesen jelen vannak a szónokiasság szokásos elemei, az érzelmi ráhatás eszközei, a „nemzeti ébredés” időszakában születő történeti toposzok, ám felhasználják a korabeli tudományosság eredményeit, alkalmazzák a komparatiztika eszközét, fölényes biztonsággal kezelik a joganyagot, jelentős tájékozottságot mutatnak a magyar és az egyetemes történetben. És hát persze egyaránt ismerik – és elismerik – a korszak „uralkodó eszméit”. Néhány nemzetiségi képviselő nem is mulasztja el, hogy a „magyar iskola” jeles képviselőire, így például a teremben ülő Eötvös József írásaira hivatkozzon. Indulatok is parázslanak; oly-

kor felszínre is kerülnek. Ám a vita alaptónusát a racionális elemzésre, értelmezésre irányuló szándék határozza meg. Retorikai szempontból vizsgálva a szövegeket, aligha vitatható el a minőség. A vitában zömében gondolatilag kiérlelt, stilárisan gondosan kimunkált beszédek hangzanak el. Ami persze nem csoda. A diszkusszió résztvevői járatosak voltak mind a politika, mind a retorika terén, s a téma többségüket évek óta intenzíven foglalkoztatja. Közülük nem egy már érett fővel élte – vagy csinálta – végig 1848–49-et, s bőséges tapasztalatokat szerezhetett mindahányuk az abszolutizmus időszakában itthon vagy az emigrációban, a börtönökben vagy éppenséggel a kormányhivatalokban. Járatosak voltak a parlamenti vitában is. A nemzetiségi kérdés körüli vita már az 1861-ben összeült országgyűlésen elkezdődik, s végigkíséri az 1865–68. évi országgyűlés tanácskozásait. Nem 1868 novemberében történik meg e tárgyban először a nézetek ütköztetése.

A nemzetiségi kérdés törvényi megoldása az első, csakhamar megfeneklő kiegyezési kísérlet során felmerül. A magyar politikai elit – még ha akarta volna is – nem kerülhette meg e problémát az udvarral folytatott tárgyalásai, alkudozásai, küzdelmei során. Nem, mert egyfelől az udvar ismét kijátszotta a nemzetiségi kártyát – Ferenc József leiratában nyomatékosan felhívta a figyelmet „Erdélynek nem magyar ajkú lakosai nemzetiségi érdekeire”, az 1848. évi törvényekkel szembeni horvátországi „ingerültségre”, valamint az országban lakó szerbek „ősi kiváltságaira, jogaira és nemzeti érdekeire”, s egyáltalán a Magyar Királyságban élő népek közötti feszültségekre⁴ –, másfelől a tanácssteremben megjelenő közel 40 nemzetiségi képviselő – a megjelentek mintegy 12%-a – is gondoskodott arról, hogy a nemzetiségi kérdés a viták egyik hangsúlyos témájává változzon. Az 1861. évi országgyűlés a nemzetiségi kérdést külön napi-rendként ugyan nem tárgyalja, ám az a vitában többször megjelenik.

Látszólag stiláris problémáról van szó, amikor a felirati vitában egyes nemzetiségi képviselők a „magyar nemzet képviselői” kifejezést az „ország”, „Magyarország” vagy „a magyar hon” „népképviselői”-re, illetve a „magyar érdekek” szerkezetet „hazánk érdekei”-re, a „nemzet”-et „ország”-ra kívánják kicserélni. A szóválasztás súlyát azonban a nemzetiségi képviselők csakúgy, mint a magyar nemzeti-ségűek pontosan érzik. S ha netán valaki mégse, az ismétlődő szóváltások egyértelművé teszik mindenki számára, hogy a kölcsönös visszafogottság mögött mély ellentétek parázslanak.

Az uralkodóval szembeni egységes fellépést akadályozó fel-fellobbanó vitának Eötvös egy javaslattal igyekszik elébe vágni. A „tüzetes tárgyalás” előkészítésére egy bizottság kiküldését indítványozza, mondván: „... ne tárgyaljunk ezen legfontosabb kérdést, melytől milliók nyugalma s jövője függ, ne tárgyaljunk véletlenül s incidentalis úton”. Az okot is megmagyarázza: „Ha itt véletlen tanácskozás tárgyává tesszük ezen fontos kérdést – éppen mert az egyes kitételeket mindenikünk előre meg nem gondolhatja –, olyan szavak mondathatnak, melyek sértésnek vagy kicsinylésnek vétethetnek. Itt nincs senki – teszi még hozzá nyilvánvalóan megnyugtatóként –, aki a hazában lakó különböző nemzetiségek iránt mást érezne, mint a legnagyobb testvériséget és a tökéletes jogegyenlőség érzetét, s azon meggyőződést, hogy e hazában csak hasonló polgárok vannak, és hogy éppen a tökéletes egyenlőségben fekszik a hazának jövője.”⁵ A javaslatot végül elfogadják, s néhány nap múltán megválasztják a közel felében nemzetiségi képviselőkből álló bizottmányt, ám a meg egyezés nem csupán az idő hiánya – az országgyűlés csakhamar bekövetkező feloszlata – miatt nem születik meg. Az egymás ellenébe feszülő két álláspont különbsége nem olyan természetű volt, hogy azt – miként Deák felirati javaslatának 31. szakasza fogalmazta volt – a „félreértések el-

háríttatásával” vagy a szavak helyes megválasztásával át lehetett volna hidalni. Elvi különbségekről volt szó, amit a közös érdekek, a politikai okosság és a mindkét fél részéről őszintének tűnő megegyezésre törekvés némiképp elfedett ugyan, de meg nem semmisített.

Az ellentétek tehát a tanácssteremben is felszínre bukkantak. A szerbek nevében felszólaló Branovácsky István „a szerb nemzet történelmi külön jogainak” érvényben tartását – azaz valamiféle szerb autonómia kiépítését – kívánta, a román Popovics János pedig a magyarok és a románok „egymáshoz ragaszkodásának” előfeltételeként a román nemzet „egyenjogú testvérnemzetként” való elismertetését kívánta. Az alapkérdést tekintve a magyar nemzetiségű képviselők se kertelnek. Egyfelől leszavazták a kisebbségi javaslatokat, másfelől szavakban is elutasítják azokat. Kazinczy Gábor egyenesen a „türelem keresztényi erényében” való gyakorlottság bizonyítékának tekinti már azt is, hogy a képviselőház ellenvetés nélkül hallgatta végig „a magyar álladalom létezése ellen” indított „valóságos megtámadásokat”, sokat sejtetően hozzátéve: „Ha ezen tárgy szőnyegre jön, majd akkor szemek közé nézek annak alaposabban.”⁶

A nyelvi vita mögött voltaképpen az unitarista nemzetállam és a föderalista államszerkezet közötti ellentmondás rejlett. A magyar fél által a „politikai nemzet” értelemben használt, az ország minden lakosát magában foglaló „magyar nemzet” értelemszerűen nem foglalható magába több „politikai nemzet”; e szemlélet alapján az „egyenjogúság” nemzetek között nem, csupán egynek, esetleg „népek” közötti viszonyként értelmezhető. Külön intézkedések tehát a nyelvhasználat terén szükségesek és lehetségesek. A „politikai nemzet” fogalmát természetesen a nemzetiségi képviselők is ismerték. „Én igen jól tudom, s ismerem azon különbséget, mely a természeti vagy genetikusan és a politikai nemzetiség között

létezik – mondja Wlad Alajos –, s mivel a politikai nemzeti-
ség nem egyéb, mint egy poliglott országban élő külön-
féle népiségek politikai és történeti múltjának, életének
s közös működésének s érdekének diplomatikai kifeje-
zése; részemről nem találnék benne semmi megütközni
valót.” De aztán így folytatja: „... a tegnapi napon e ház-
ban tett nyilatkozatok után, melyek szerint az ez ország-
ban lakó nem magyar népiségek nemzeti léte kétségbe vo-
natván fajokká süllyesztettek le, a netáni félreértések s az
ezekből eredhető kellemetlen következmények elhárítá-
sa tekintetéből... inkább neutrális természetű kifejezése-
ket [tehát a „magyar nemzet” helyett az „országot”] aján-
lani szükségesnek vélem”.⁷

A nemzetiségi bizottság tárgyalásai megmutatták,
hogy félreértésnél sokkal többről volt szó. A két alapelv
közötti különbséget a bizottság sem tudta áthidalni, ho-
lott a nyelvi eszközökben rejlő lehetőségeket – nyilvánva-
lóan politikai megfontolásokból – maximálisan kihasz-
nálna.

A többségi javaslat a „nemzet” és a „nemzetiség” je-
lentésének megkülönböztetésével kívánta tisztázni a „poli-
tikai” és a „genetikus” nemzet fogalmi különbségét. Az
előbbi az állam polgárait „nemzetiségüktől”, nyelvi-kultu-
rális meghatározottságaiktól függetlenül fogja össze, tehát
nincs etnikai minősége. Az utóbbinak pedig nincs politi-
kai dimenziója, mivel jelentését, tartalmát csak és kizáró-
lag a nyelvi-kulturális sajátosságok adják. A „nemzet” és
a „nemzetiség” fogalmának ilyenén megkülönböztetésé-
hez konzekvensen ragaszkodva, a többségi javaslat a „ma-
gyar” jelentését is megkettőzte: a „magyar nemzet” szó-
összetételben a „magyar állam történelmi fogalmára” utaló
„politikai nemzet” jelzője, míg a „nemzetiségek” között is
felsorolva, az országban élő *egyik* nyelvi-kulturális közös-
ség megnevezése lesz. A verbalitás szintjén megszületett
tehát a „félreértéseket” eloszlató kompromisszum.

De hogy mégsem csupán definíciós nehézségekről van szó, a jelentés elvi bevezetése világossá teszi. Dicséretes nyíltsággal már az első mondatokban kimondja, hogy a bizottmánynak két, egymást kizáró lehetőség között kellett választania. Az egyik: „... a honban létező egyes nemzetiségek formulázott kívánalmai, mint azok a túrócszentmártoni gyűlésnek e bizottmányhoz általtett emlékiratában és köztudomás szerint a szerb kongresszuson, úgy az erdélyi románok részéről is lőnek”. A másik: „... kijelölése azon határoknak, amelyeken belül az egyes nemzetiségek saját e részbeli igényeiket szabadon érvényesíthetik”. Másként fogalmazva: az előbb említett álláspont a nemzetiségeket *politikai* entitásként fogta fel, és az állam szerkezetét ennek megfelelően a Magyarországon élő nemzetek szövetségéként kívánta felépíteni, az utóbbi a nemzetiségek igényeit nyelvi-kulturális törekvésként fogadta el jogosnak és teljesíthetőnek, amit az egységes államon belül, de ugyanakkor az állami szférán kívül – ha tetszik, mellett és alatt – gondolták kielégíteni.

A két alapelv között kompromisszum nem volt létrehozható, így választani kellett. A bizottmány többsége – részletesen megindokolva – a másodikat választotta, meghatározva egyszersmind azt a két fő elvet is, amelyre a nemzetiségi törvényt építeni lehet: „a)... Magyarországnak minden ajkú polgárai *politikai tekintetben* csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő *egységes és oszthatatlan magyar nemzetet* képezik; és b)... az országban lakó minden nép, név szerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz sat. – egyenjogú *nemzetiségeknek* tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az *ország politikai egységének korlátain belül* az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.”⁸ [A mi kiemeléseink.]

A szóhasználat kétségkívül konzekvens, hiszen a magyart is besorolja a „népek” és a „nemzetiségek” közé, egy-

A VÍZTORONY NYUGATI KAPUJA
Borsos Miklós bronz domborművével
Fotó: Hajdú József

értelműen elválasztva egymástól a „politikai nemzetet” a „genetikus nemzettől”, a „nemzetiségtől”. Aligha hihetjük, hogy ezen aggályosan pontos megfogalmazás ne oszlathatta volna el Wlad Alajos imént idézett félelmeit, ha csakis és valóban a „félreértés” lehetőségéből fakadtak volna. Ám mégsem ez történt. A Popovics Zsigmonddal közösen megfogalmazott különvélemény első paragrafusaiban „Magyarország politikai nemzetéről” beszél, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy az így felfogott politikai nemzetet a „magyarral egyen jogú nemzeteknek elismert” „nagyobb számban tömegesen lakó külön nyelvű népek”, „jelesen a magyarok, románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek” képezik.⁹ [A mi kiemelésünk.] A politikai nemzet tehát nem az állam polgárainak összessége által alkotott politikai közösség, hanem hat, a politikai jogok birtokában lévő nemzetből, hat politikai entitásból áll. Megnevezése természetszerűen nem lehet a „magyar”, hisz a magyar csupán egyike azoknak a politikailag egyen jogú nemzeteknek, amelyek szövetsége alkotja „Magyarország politikai nemzetét”. A különvélemény tehát a „politikai nemzetet” kettőzi meg: egyfelől vannak a politikai jogokkal rendelkező „genetikus nemzetek”, másfelől pedig létezik az ezek összefogásából keletkező állam, Magyarország politikai nemzete. Láttuk, a „népiségek” nemzet-létének kétségbevonása Wlad szerint „fajokká való süllyesztését” jelenti.

Ha a két tervezet konkrét, például a nyelvhasználatra vonatkozó javaslatait nézzük, a különbség nem oly nagy, hogy az alkukészség, a kölcsönös jóakarát ne vezethetett volna megegyezéshez. A többségi javaslat is kilátásba helyezett széles körű nyelvi jogokat, s a kisebbségi javaslat is elfogadta a magyar nyelvet „országgyűlési hivatalos és köztanácskozási nyelvnek”. Az alapelvekben megmutatkozó ellentmondás viszont sem jóakarattal, még kevésbé stíláriis eszközökkel nem volt feloldható. A bármily

őszintének látszó megegyezési törekvés, a bármily körültekintően megválasztott nyelvi formák nem lehettek alkalmasak arra, hogy az állampolgári jogegyenlőség liberális elvére épülő egységes nemzetállam és a nemzetek szövetségéből keletkező föderatív állam között valamiféle kompromisszumot jelentő, „harmadik típusú” államot alkossanak, vagy akár csak elgondoljanak. Mert az igaz ugyan, hogy a különvélemény egy külön paragrafusban erősítette meg, hogy „ezen törvény az ország integritásának soha semmi szín alatt nem prejudikálhat”, de a többségi vélemény nem csupán az ország területi integritását, hanem egyfelől az „ország politikai egységét”, másfelől az egyéni szabadságjogok teljes érvényesülését is kívánta. E két feltételnek – a többségi vélemény szerkesztői legalábbis így gondolták – a különvélemény alapjául szolgáló elv nem felelt meg. Miként írták: „az egyes nemzetiségi kongresszusokon és gyűléseken, valamint a különvéleményben megfogalmazott elvek érvényesítése oly (...) területi változásokat, kikerekítéseket tételne föl, melyek az ország politikai egységét veszélyeztetnék, vagy pedig a nagyobb nemzetiségek területén lakó kisebb nemzetiségi töredékek végelnyomására vezetne (...) legbiztosabb eszközül szolgálna arra, hogy az egyes nemzetiségek közti súrlódások fenntartassanak, s az egyenlő jogkör határain belül egyesek úgy, mint testületek részéről kifejtethető és üdvös eredményekre vezető szabad versenyt az elnyerendő jogok körüli meddő vetélkedés háttérbe szorítsa.”¹⁰

A többségi javaslat – Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az államra* című, még az ötvenes évek első felében írt munkájában kifejtett elméletével összhangban – az ellenkező utat, az állam és a „nemzetiségi eszme” szétválasztását választotta. Eötvös ekkor is, és – mint az e kötetben közölt beszédében láthatjuk – 1868-ban is úgy vélte, a kulturális közösségként értelmezett „nemzetiségre”

alapozott államok létrehozása a kevert etnikumú Európában sem igazságot, sem megnyugvást nem hozhat: megvalósulása egyik nemzetnek a másik felett való uralmát, a nemzeti szabadságra és egyenjogúságra irányuló törekvés pedig az egymás ellen folytatott harcok sorozatát, a civilizációs folyamat megakasztását, az „európai polgárosodás” megtörését eredményezné, miként Eötvös állam-bölcseleti értekezésében fogalmazta volt. Az „uralkodó eszmék” egyikének tartott „nemzetiségi eszmét” természetesen nem elfojtani kívánta; társadalomfelfogása alapján ez amúgy is lehetetlen lett volna. Viszont a másik két „uralkodó eszmével” – a szabadsággal és az egyenlőséggel – való együttes érvényesülését csupán akkor vélte lehetségesnek, ha az államot nem a „nemzetiségi eszmére” építik, sőt, ha a „nemzetiséget” elválasztják az államtól, azaz az „uralomra való törekvéstől”. Ami a nemzetiségi törekvéseknek politikától való távol tartását, a nemzeti törekvések politikai kérdéssé válásának megakadályozását jelentette volna, azaz az állam olyan berendezését, amelyben a helyesen értelmezett nemzetiségi igények a nem állami, a nem politikai szférában találják meg beteljesedésüket. Eszközként az állammal szemben autonómiával rendelkező önkormányzatok hálózatát és a kiterjedt, a korábban állami feladatoknak tekintett funkciók jelentős részét magára vállaló egyesületi életet ajánlotta.

Amennyiben a nemzeti eszme valóban a nyelvi-kulturális törekvésekre korlátozódik, amennyiben e kulturális igények az állam közreműködése nélkül is kielégülhetnek, amennyiben az egyes nyelvi-kulturális csoportok valóban nem törekednek a más csoportok feletti uralomra, az Eötvös által elgondolt államban valóban nem lennének a nemzetiségek között politikai konfliktusok, s ha mégis, azokba az állam nem avatkozhatna bele. Eszköze se lenne hozzá, de késztetése sem, hiszen ez az állam etnikai értelemben teljességgel neutrális lenne. Eötvös így vélte a század egyik

uralkodó eszméjét – a nemzetiség eszméjét – a másik két uralkodó eszmével, a szabadsággal és az egyenlőséggel, s ezen uralkodó eszméket a történelmileg kialakult államok fennmaradásával összeegyeztetni. Gyakran alkalmazott analógiája jól tükrözi elképzeléseit: a vallások közötti békét is a lelkiismereti szabadság elve, az egyház(ak) és az állam szétválasztása, egymástól való függetlensége, és nem a vallásfelekezetekre épülő államok rendszere oldotta meg.

A szakirodalom által Eötvös alkotásának tekintett 1861. évi javaslatban e gondolat ekként jelenik meg: „Magyarország sajátos etnográfiai viszonyainál fogva éppen utalva látszik oda törekedni, hogy a nemzetiségi kérdést oly törvényes intézkedések által fejtsse meg egyszer s mindenkorra, melyeknek paizsa alatt az egyes polgároknak e részbeni jogos követelményei a haza területének bármely részén szintoly mértékben védve, mint az egyes nemzetiségeknek mint testületeknek szabad egyesülés útján kifejlődhetése biztosítva legyen. Ilyen törvényes intézkedések elemeit nyújtják nálunk a századokon keresztül fennállott községi önkormányzás, az egyes vallásfelekezeteknek nemcsak egyházi ügyeikre, hanem tanodáik belrendezésére és kezelésére is kiterjedő autonómiája és mindenek felett azon helyhatósági rendszer, melynek észjogi alapját éppen az individuális szabadságnak az államhatalom túlterjeszkedése ellenébeni megóvása s úgy a fizikai, mint morális egyediségeknek az államegység legszükségebb korlátain belüli mozoghatása képezik.”¹¹

A kisebbségi javaslat ellentétes logikára épült. A „nemzetek” egyenjogúsítása mellett a nyelvi szempontból lehetőleg homogén közigazgatási egységek – megyék, kerületek – létrehozásával vélte a „genetikus nemzetek” közötti súrlódásokat csökkenteni. A politikai-jogi egységesülés helyett a közigazgatási-kulturális elkülönüléssel, s az így megalapozott, megerősített „nemzeti egyéniségek” állami szintű integrációjával kívánta megteremteni az ország egységét.

Az elvi ellentétek áthidalhatatlanok, a szemben álló államszervezési elvek összeegyeztethetetlenek, összebékíthetetlenek voltak. Ilyen esetekben – ismételjük az imént mondottakat – a döntés csakis a két lehetőség közötti *választás* lehet. A politikai okosság, az empátia, az emberi és politikusi tisztesség legfeljebb megédesítheti a keserű pirulát, elfogadhatóbbá teheti, netán valahogyan, valamiféleképpen ellensúlyozhatja a „legyőzöttek” veszteségeit. Viszont az is igaz, hogy egy elv igazságát sem a ráció bármennyire is logikus érvei, sem az erőszak, sem a többség akarata nem semmisítheti meg. „Itt állok, másként nem tehetek”. A lutheri hitvallás ismételten hangzott el a nemzetiségi kérdésben folyó vitákban.

Természetesen nem tartjuk feladatunknak az igazságtevést, még csak az egyes „igazságok” mellett felsorakoztatott érvek és ellenérvek további sorolását sem. Az 1868. évi nemzetiségi törvény országgyűlési vitájának fontosabb szövegeit kezében tartó olvasó amúgy is igen gazdag érvkészletet talál a két álláspont mindegyike mellett, s persze ellenében is. Itt csupán annyit tartunk fontosnak leszögezni, hogy a nemzetiségi kérdés megoldására törekvő gondolkodás már 1861-ben is két irányba tartott. A korabeli szóhasználattal élve, az egyik a nemzetiségi jogokat az egyéni szabadság és az állampolgári jogegyenlőség elve alapján az egységes – etnikai szempontból „semleges” – állam keretei között kívánta biztosítani, a másik viszont úgy vélte, hogy a szabadság és az egyenjogúság mindenekelőtt és mindenekfölött az országban élő „nagyobb számmal tömegesen lakó külön nyelvű népek” nemzeti szabadságát és egyenjogúságát kell jelentse. Nyersebben fogalmazva: az előbbi nyelvi-kulturális problémaként, az utóbbi politikai-hatalmi kérdésként kezelte, kívánta megoldani, lévén abban a meggyőződésben, hogy politikailag megformált erő nélkül a nyelvi-kulturális jogok sem biztosíthatók.

A szakadás tehát nem 1868-ban, s nem is a kiegyezés megkötésével jött létre. Legalábbis nem teljesen felel meg az igazságnak sem az a korabeli, a nemzetiségiek által képviselt állítás, miszerint az Ausztria elleni harcban győztes magyarok megfélemeztek volna korábbi ígéreteikről, sem pedig az utókor által megfogalmazott vád, mely szerint a magyar liberálisok elmulasztottak volna valamit, amit megtehettek volna, ha kellő bölcsességgel rendelkeznek. Mi úgy véljük – és számunkra legalábbis a nemzeti törvény vitája is ezt bizonyítja –, hogy az adott korban, az adott szereplők számára, az adott álláspontok közötti „harmadik út” nemigen létezett. Vagy ha mégis, azt a résztvevők egyike sem ismerte föl, hiszen mindegyikük saját korának gyermeke, ha tetszik, saját kora eszméinek – értékrendjének, társadalomszemléletének, emberképének, egyszóval világnézetének – foglya volt. Tegyük hozzá – nem mentséggként persze, csupán magyarázatként –, hogy nemcsak Magyarországon, hanem a világon máshol is.

Az viszont kétségtelen, hogy a konfliktusok 1868-ra élesebbekké, a pozíciók merevebbekké váltak. A nemzeti törvény napirendre kerülésével e kérdés a napi politika kérdésévé vált, annak minden következményével együtt: táborok szerveződtek, elkezdődött a tömegek mozgása és mozgósítása, beindult az államgépezet, sőt, alkalmanként az igazságszolgáltatás is egy-egy nemzeti politikai ellen. Erősödtek a félelmek is; a nemzetiségiek politikai mozgalmában látható alakot öltött a magyar politikusok által mindig is létezőnek gondolt „nemzeti mumus”, a nemzetiségieket érő sérelmek pedig a magyarokat a nemzeti létüket elpusztítással fenyegető rémmé növekedtek. A nemzeti törvény meghozatalára így kétségtelenül más politikai klímában került sor, mint ami 1861-ben, de akár még 1865–66-ban is uralkodott. És hát persze, gyengült az indulatokat féken tartó, az érdekekből, a politikai okosságból, s talán a be-

látásból is származó megfontolások alkotta korlátok mérséklő hatása is. A nyelvi formák is egyszerűsödtek: a szavak egy része jelszóvá, sőt jelképpé alakult át. A nemzetiségi törvény bekerült a politika forgatagába, „pártkérdéssé” változott. A történéseket most már a pártküzdelmek logikája és cselekvésmódja határozta meg. A „magyar párt” – amelyhez persze nemcsak magyar, hanem jó néhány más nemzetiségű képviselő is tartozott – nyelvi kérdésként kívánta a problémát megoldani, a „nemzetiségi párt” – 24 román és szerb, valamint egy ruszin képviselőt fogott össze – a nemzetiségek mint „kollektív személyiségek” elismerését, politikai jogokkal történő felruházását követelte. A „közbülső” megoldást keresők vagy elhelyezkedtek e dichotóm szerkezetben, vagy pedig tartózkodtak az állásfoglalástól.

E folyamatba illeszkedik a „verbális kompromisszumnak” most már a „magyar párt” részéről is megtörténő felmondása. Mint a kötetben is olvashatjuk, a vita első felszólalójaként Deák módosító indítványt nyújt be, beemelve a törvényszövegbe a már sok vitát kiváltó „politikai nemzet” kategóriáját, aminek említését – feltehetően a konfliktust kerüendő – a bizottsági javaslat elhagyta, ám a törvényjavaslat koncepciójában érvényesítette.

A diszkusszió sarokpontja természetesen e fogalom lett. De aligha hihetjük, hogy a hallgatással egyetértést lehetett volna teremteni. Hiszen a Ház asztalán feküdt a Mocsonyi Sándor és 23 képviselőtársa által benyújtott kisebbségi javaslat, amely az „egyetlen politikai nemzet” kategóriájában kifejezésre juttatott egységes állam koncepciójával a „hat egyenjogú nemzetből” álló föderatív államot állította szembe. A régi vita folytatódott tehát, jórészt a régi szereplőkkel. A különbség csupán az volt, hogy most már valóban a nemzetiségi kérdés állt az összecsapás centrumában, s a résztvevők ennek megfelelően cselekedtek, érveltek, kerültek szembe egymással. „Pártok” szerveződtek, ennek minden következményével: nem független egyének,

hanem „táborok” képviselői csaptak össze, akik nemcsak vitapartnerüknek, hanem saját közönségüknek, a közvéleménynek, sőt, a „művelt Európának” beszéltek. Az egyre inkább tömegpolitikává váló politika nyelvét használták tehát, amely egyre kevésbé volt azonos a többé-kevésbé egyívású „úriemberekből” álló „honorácior-parlamentek” zártkörű kaszinóra, esetleg tudományos akadémiára emlékeztető beszédmódjával.

De hát a „demokrácia korában” másképp nem történhetett. A „nemzeti eszme” tényleg megragadta a tömeget, s így szükségképpen a tömegharcok tárgyává változott. S Kemény Zsigmond jól sejtette: a „nyers tömegek állati ereje” sok mindenre alkalmas ugyan, de a finom distinkciókra, az összefüggések és következmények gondos számbavételére, a racionális mérlegelésre, a probléma összetettségének megfelelő bonyolult megoldások megtalálására, a vágyak és félelmek, szavak, gesztusok szigorú kontroll alatt tartására képes aligha lehet.

A törvényjavaslat késői megszületése – tárgyalására csak 1868 novemberének végén, az országgyűlés feloszlatását alig több mint egy héttel megelőzően kerül sor – aligha az érdektelenséget, mint inkább a bizonytalanságot, talán a probléma megoldhatóságába vetett hit meggyengülését mutatja. A nemzetiségi feszültségek oldására, a megbékélésre irányuló szándékoknak már nem csupán a másik „párt” elképzeléseivel kellett vitába szállni, hanem a saját táborukban felerősödő „túlzásokkal”, a magyar és nemzetiségi radikalizmussal, ha tetszik, a másik „hitrebizottság”, a liberalizmus némely alapértékével szembeforduló nacionalizmusokkal is. Nem csoda, ha az 1861-ben még talán valóban létező bizakodás megingott.

Mi legalábbis ilyesmit vélünk felfedezni a vezető magyar liberális politikusok beszédeiből – és hallgatásaiból – felsejlő rezignáció mögött. A törvényjavaslatot betervező miniszter – Eötvös József – mond ugyan egy lendületes be-

szédet, ám már a záróbeszéd jogával nem él. Egyetlen mondatot szól, jelezve Deákkal való egyetértését. A részletes vitában nem vesz részt. Deák – furcsa és szokatlan módon – a törvénytervezet már-már újrafogalmazását jelentő módosító indítvány benyújtásával, s egy meglehetősen szárazra sikeredett, túlságosan is tárgyyszerű indoklással kezdi meg a vitát. A kötetben láthatjuk: zárszavában ő is csupán egyetlen mondatot mond. Fájdalmát fejezi ki amiatt, hogy a tanácskozások során „sok olyan mondatot a tárgy fölött, mit igen óhajtanék, hogy ne mondatott volna”.

De a nemzetiségi képviselők szavaiból is mintha a reménytelenség csendülne ki. Némelyek – mint például a szerb nemzetiségű, de nem nemzetiségi politikusként fellépő Nikolics Sándor, vagy a bár nemzetiségi programot megfogalmazó, de valamiféle megbékéléshez vezető „harmadik utat” kereső Sztratiurovics György – inkább a döntés elhalasztását óhajtanák, mondván, a kívánatos célhoz, a megbékéléshez sem a többségi véleményt támogató „magyar párt”, sem a különvéleményt megfogalmazó két tucat román és szerb képviselő alkotta „nemzetiségi párt” álláspontja nem vezethet el. A megoldást kínáló „harmadik út” azonban nem körvonalazódott. A vitában kialakult pozíciókat az unitarista és a föderalista államszervezet ellentéte határozta meg.

A felszólalók többsége a két – egymással összeegyeztethetetlen – törvényjavaslat egyike vagy másika mellett, vagy ellene érvelt. S mint már mondtuk, zömükben igen felkészülten, retorikailag hatásos beszédekben. Az hisszük, mindent elmondottak abból, ami az egyes álláspontok mellett és ellen elmondható. Mi legalábbis igen erőseknek tartjuk mind az egységes állam, mind a föderatív állam mellett felsorakoztatott érveket. De fogalmazhatunk úgy is: ha a mindkét oldalról elhangzott ellenérveket figyelmen kívül hagyjuk, igencsak elképzelhetőnek, megvalósítható-

nak, a kor „uralkodó eszméivel” – a szabadság, egyenlőség és a nemzetiség eszméivel – összeegyeztethetőnek gondolhatjuk el mind az egyik, mind a másik megoldást. Abban az értelemben – véljük – egészen biztosan, hogy – amennyiben sikerült volna valamennyi szereplőnek a két álláspont egyike mellett felsorakoznia – az együtt élő nemzetiségek közötti konfliktusoknak nem kellett volna feltétlenül heves politikai összecsapásokhoz, s olyan „végső” következményekhez, mint a „nemzetiségek halála” vagy „Magyarország szétdarabolása” elvezetniük, miként azt nemegyszer az egyik és másik oldalon szigorú logikával levezették volt. Csak hát a mindkét oldalról felhozott ellenérvek sem voltak gyengék. Azok mögött is erős hitek, meggyőződések, tapasztalatok, valószínűsíthető előfeltevések, érzelmek, félelmek, indulatok, sérelmek, gyanakvások álltak. A politikai cselekvésben bizony ezek is súlyosan latba eső „tények”; s olykor súlyosabbak, mint amelyeket a ráció produkálhat. (Az utólagos bölcsességnek persze mindig igaza van. Ám mielőtt ítélnénk, nézzünk magunkba. Mi valóban képesek vagyunk mindig, mindenben a tiszta ész útjait járva dönteni?)

A törvényjavaslatokról folyó vita 1868. november 24-től 29-ig tartott. Öt teljes napon át – november 24-től 28-áig – folyt az általános vita, amely lényegét tekintve megismétlése, összefoglalása, kibontása volt annak a polémianak, ami már többször lezajlott az ülésterem falai között, de a nyilvánosság más szinterein, megyei közgyűléseken, népgyűléseken és természetesen a különböző sajtóorgániumokban is. Amit a parlamenti illem megengedett, az elhangzott. Néha talán több is; de a vitában a kimondatlan gondolatok is szerephez jutottak, olykor sejtetések, nemritkán a tetszés vagy a nemtetszés „metanyelvi” eszközeivel. A gyorsírói megjegyzések mutatják, hogy a tanácskozás résztvevői nem csak a szónokok voltak.

A vitát – miként a parlamentekben lenni szokott – szavazás zárta le. A név szerinti szavazás során a huszonnégyszáz „nemzetiségi párti” képviselő magára maradt 267 szóval szemben, míg 113 képviselő ilyen vagy olyan okokból nem vett részt a voksolásban.

A szavazás után a „nemzetiségi párti” képviselők egyetemesen kivonultak. A részletes vita számukra már érdektelen volt. A parlamenten kívül keresték az igazukért vívott harc folytatásának lehetőségeit. 1869 januárjában összeül a szerbek, 1869 márciusában a románok Nemzeti Pártjának megalakítását kezdeményező konferencia...

* * *

Az általános vitában több mint ötvenen szólaltak fel, s mintegy húszan voltak kénytelenek – a harmadik naptól kezdve már egyre türelmetlenebbé váló Ház nyomásának engedve – a szótól elállani. A kisebbségi vélemény mellett érvelő „föderációs párti” nemzetiségi képviselők – ellenállva a többség hangulatának és élve a szólás jogával – természetesen elmondták az egyre inkább hitvallás-ként hangzó beszédeiket. Az utolsó két napon már szinte csak ők beszéltek. A „magyar párti” többséget egyfelől az idő sűrgette, másfelől viszont – mint egyikük a harmadik napon ki is mondta – „érdekeltsége” is lankadt, mivel világossá vált, hogy „... az egész vitatkozásnak remélt sikere nincs... főképpen azért, mert az álláspontok, melyeken állunk, nagyon különbözőek”.¹²

Amennyiben a vitát csupán a konszenzushoz vezető eljárásnak tekintjük, a képviselőnek igaza volt. A mi szempontunk azonban más, amikor e dokumentum bemutatására vállalkozunk. Úgy véljük, egy nagyon tanulságos, sok mély és bölcs gondolatot tartalmazó, szép és tiszta érzelmeket felmutató szöveg-együttest prezentálunk. Ez esetben talán megengedhető emelkedettséggel fogalmazva:

egy dráma szövegét, amelyben nem a jó és a gonosz áll szemben, hanem értékek ütköznek meg egymással. Miként a sorstragédiákban.

Terjedelmi okokból válogatnunk kellett; az elhangzott ötvennél több beszédből alig harmincat közlünk. Sőt – nagy fájdalomunkra – rövidítenünk is kellett; annak érdekében, hogy több szempontot, több érvelési módot, stílust szemléltessünk, olykor igen jelentős mértékben kellett megkurtítani egy-egy szöveget, megtörve ezzel a retorikai ívet. A kihagyásokat minden esetben jelöltük. A közölt szöveg a teljes anyagnak mintegy felét teszi ki. Mindenesetre arra törekedtünk, hogy a lehető legteljesebben, az egyes táborokon belüli árnyalatokra is figyelve mutassuk be az állásponthoz, a jellegzetes érveket, érvelési módokat és azt a hangulatot, amelyben a diszkusszió lezajlott.

A Függelékben a három törvényjavaslatból csak kettőt közlünk; a Mocsonyi által benyújtott kisebbségi indítványt és a központi bizottság Deák által módosított szövegét. Az eredeti javaslatot tehát elhagytuk, elsősorban terjedelmi okok miatt, de azért is, mert a lényegi különbségek Deák beszéde alapján rekonstruálhatók.

A szövegközlés *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizenegyedik kötet (szerk. Greguss Ágost) Pest. 1868. alapján történt.

SCHLETT ISTVÁN

Jegyzetek

- 1 Kossuth beszéde az újvidéki szerb küldöttséghez (1848. április 8.) in: Kossuth Lajos összes munkái XI. (Sajtó alá rendezte Barta István) Akadémiai Kiadó, Bp., 1951. 732. l.
- 2 Teleki László Kossuth Lajosnak (1849. május 14.) in: Teleki László *Válogatott munkái II.* (Szerk. Kemény G. Gábor) Szépirodalmi, 1961. 28. l.
- 3 Uo.

- 4 Őfelségének 1861. július 21-dikén kelt leirata az országgyűlés első feliratára. in: *Deák Ferenc beszédei. III.* (Szerk. Kónyi Manó) Franklin, Bp., 1903. 199–200. l.
- 5 *Az 1861-ik év ápril 2-án Pesten egybegyűlt Országgyűlés Képviselőházának naplója. II.* Pest, 1861. 88–90. l.
- 6 I. m. 101–112. l.
- 7 I. m. 89. l.
- 8 *Az 1861. évi képviselőházi nemzetiségi bizottmány jelentése.* Közli Galántai József: *Nemzet és kisebbség* Eötvös József életművében. Korona Kiadó, Bp., 1995. 155. l.
- 9 Az 1861. évi nemzetiségi (Wlad-Popovics-féle) különvélemény. Uo. 158. l.
- 10 *Az 1861. évi képviselőházi nemzetiségi bizottmány jelentése.* I. m. 155. l.
- 11 Uo.
- 12 Justh József felszólalása (1868. november 27.)